

ELS BORST

Nele Beyens

Els Borst

Medicus in de politiek

Deze uitgave is mede tot stand gekomen met steun van het Amsterdam UMC locatie AMC, de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, de Landsteiner Foundation for Blood Transfusion Research, Sanquin Bloedvoorziening, het UMC Utrecht en ZonMw.

Eerste druk november 2021

Derde druk december 2021

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten op de foto's in dit boek te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

© 2021 Nele Beyens

Alle rechten voorbehouden

Omslagontwerp Bureau Beck

Foto omslag © ANP/HH/Roger Dohmen

Foto auteur © Anna de Rooij

Foto's beeldkatern collectie familie Borst, tenzij anders vermeld

NUR 681

ISBN 978 90 284 5148 3

www.wereldbibliotheek.nl

Inhoud

Inleiding 7

- 1 Jong in Amsterdam 15
- 2 Student geneeskunde aan de Universiteit van Amsterdam 33
- 3 Specialist in de immunoheematologie 55
- 4 Medisch directeur bij het Academisch Ziekenhuis Utrecht 85
- 5 Een grote dame in de Nederlandse gezondheidszorg 131
- 6 De ‘nationale huisarts’: de stijl van een vakminister 167
- 7 Kostenbeheersing, doelmatigheid en kwaliteitsbevordering in de gezondheidszorg 197
- 8 Preventie en de zoektocht naar gezondheidswinst 225
- 9 De vorming van een politica 247
- 10 De ‘immateriële aspecten van de zorg’: patiëntenbelangen en medisch-ethische kwesties 285
- 11 Een overspannen gezondheidszorg 321
- 12 A grand old lady 343

Noten 375

Geraadpleegde bronnen 453

Geraadpleegde literatuur 459

Enkele woorden van dank 471

Personenregister 475

Inleiding

‘Als ik mag kiezen hoe ik doodga, zou ik het van tevoren willen weten, zodat ik nog even afscheid kan nemen.’¹ Zo sprak Els Borst-Eilers in 1997, dan minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws), in een interview met *de Volkskrant*. Afscheid nemen was haar echter niet gegund. In de avond van zaterdag 8 februari 2014 werd zij volkomen onverwachts gewelddadig om het leven gebracht. Els Borst-Eilers was op dat moment 81 jaar oud en leidde nog een zeer actief leven. Eerder die dag had ze in de beurs van Berlage in Amsterdam nog een D66-congres bezocht. Op de eerste rij had ze gezeten, recht in het beeld van de camera, tussen partijleider Alexander Pechtold en Tweede Kamerlid Pia Dijkstra in. In een herdenkingstoespraak benadrukte Pechtold achteraf dat Borst daar niet zat ‘als gearriveerd partijprominent’, maar ‘als gewoon, betrokken lid’: ‘Congreskrant onder de arm. Moties en amendementen goed bestudeerd. Stemformulieren in de tas’. Kortom: Borst was klaar voor ‘een dagje “politiek zaken doen”’.²

Tussendoor dronk ze die dag nog even koffie met een van haar kleindochters, Els Neefjes, die inmiddels ook tot de partij was toegetreden, en sprak ze met oude vrienden zoals Thom de Graaf en Carla Pauw.³ Ze lunchte met Roger van Boxtel want met hem wilde ze het euthanasiebeleid nog eens doornemen. De KNMG, de beroepsvereniging van de Nederlandse artsen, interpreteerde de regels namelijk anders dan bij de vormgeving van de euthanasieregeling was bedoeld en dat kon ze niet zomaar op z’n beloop laten.⁴

’s Avonds, bij thuiskomst van het congres, is Els Borst in haar eigen garage overmeesterd en neergestoken, maar haar lichaam werd pas twee dagen later gevonden door twee bezorgde vriendinnen. De dag voordien was ze zonder zich af te melden niet verschenen op een huiskamerconcert in de buurt. Ook op een afspraak om te *nordic walken* in de nabijgelegen bossen was ze niet komen opdagen. Hoewel de vriendinnen wel wisten dat de oud-minister het op haar 81e vaak nog druk had met commissies en besturen

vonden ze dit voor de nauwgezette Els Borst wel heel ongewoon. Na enkele onsuccesvolle telefoontjes gingen ze samen op onderzoek uit.

Wat er precies was gebeurd bleef voor het publiek lang onduidelijk. Politie en Openbaar Ministerie brachten slechts mondjesmaat informatie naar buiten. Zo maakten zij pas op 13 februari bekend dat Borst ‘waarschijnlijk’ door een misdrijf was gestorven. Wie dat had gedaan en waarom zou pas veel later blijken. In de garage van Borst en op haar lichaam vond de politie DNA-sporen van de vermoedelijke dader, maar een match was in de databanken van de politie niet te vinden. Daarom zocht men naar de vrouw met een rode jas en een rode hoofddoek die op 8 februari in de buurt van Borsts woning zou zijn gesignaleerd, naar een mogelijke connectie met de vele inbraken in de buurt en naar de mogelijkheid van een politieke moord. En dan was er nog dat verhaal over de ‘verwarde man’ die anderhalve week voor de moord, op 29 januari, al om zeven uur ’s ochtends bij Els Borst aan de deur had gestaan. Laconiek had ze daarover tegen allerlei mensen verteld hoe hij eerst het adres van Wim Kok en daarna dat van Jan Peter Balkenende had gevraagd. Onverrichter zake had ze hem weer weggestuurd. Maar geen van deze aanwijzingen leverde iets op. Na maanden van vruchteloos zoeken werd op 7 oktober 2014, via het televisieprogramma *Opsporing Verzocht*, de bevolking ingeschakeld. 10.000 euro werd uitgelooft voor de gouden tip, maar ook dit bracht het onderzoek niet verder.⁵

Bijna een jaar na de feiten, eind januari 2015, volgde een doorbraak. In een live uitgezonden persconferentie verklaarde plaatsvervangend politiechef voor Midden-Nederland, Willem Woelders, dat er een verdachte in beeld was. Het Nederlands Forensisch Instituut had een match gevonden voor het betreffende DNA-profiel. Het ging om Bart van U. die op dat moment in Rotterdam in hechtenis zat voor de moord op diens zus, Loïs. De 43-jarige Loïs, Directeur Maatschappij voor de gemeenten Barendrecht, Albrandswaard en Ridderkerk, had haar broer – een man met zware psychische problemen – in huis genomen, maar bij een ruzie had deze laatste een mes gegrepen en zijn zus dusdanig verwond dat zij daaraan was overleden.

Bij het onderzoek naar de moord op Loïs wilde de dader nog wel enigszins meewerken, maar in het onderzoek naar de moord op Els Borst beriep hij zich lange tijd op zijn zwijgrecht. Tot 4 februari 2016; die dag bekende hij achter gesloten deuren ook Borst te hebben neergestoken. Hij achtte haar verantwoordelijk voor de euthanasiewet en verklaarde een ‘goddelijke opdracht’ te hebben gekregen om haar te doden.⁶ Voor D66-leider Pechtold bevestigde deze bekentenis zijn ‘meest bange vermoedens’: ‘Els is om het

leven gebracht vanwege haar maatschappelijk en politiek baanbrekende werk op het gebied van euthanasie.⁷ Hoe serieus de door de dader naar voren geschoven motivatie moet worden genomen, is echter onduidelijk. De man – weliswaar strenggelovig – leed aan waanbeelden, vermoordde zijn zus naar eigen zeggen in een vlaag van woede over een pak eierkoeken en had het in de rechtszaal over de meest onsamenvangende en niet ter zake doende dingen, van zijn belastingen tot aan ‘een filmpje met een goedje waarmee je ledematen kan laten aangroeien.’⁸ Ook kwam deze motivatie pas twee jaar na de feiten.

De rechtbank van Rotterdam beoordeelde de dader op 13 april 2016 als ‘volledig ontoerekenbaar’. Bewezen was dat hij zowel zijn zus als Els Borst om het leven bracht, maar volgens de rechtbank gebeurde dat in beide gevallen ‘vanuit een plotselinge gemoedsopwelling.’⁹ Vanwege die ontoerekeningsvatbaarheid ontsloeg de rechtbank hem van alle rechtsvervolging, maar legde hem wel TBS met dwangverpleging op. Het Openbaar Ministerie, dat zelf acht jaar cel had geëist, ging hiertegen in beroep. Het Gerechtshof in Den Haag behandelde de zaak opnieuw en in tegenstelling tot de rechtbank van Rotterdam volgde het Hof de conclusie van het Pieter Baan Centrum, die de dader weliswaar sterk verminderd, maar niet volledig ontoerekeningsvatbaar achtte. Daarom kwam het Hof op 16 maart 2017 uiteindelijk tot een veroordeling van acht jaar gevangenisstraf en TBS met dwangverpleging.¹⁰

Het onderzoek naar de moord op Els Borst was daarmee afgerond, maar de hele zaak had nog een heel andere kwestie naar boven gebracht. Tijdens het onderzoek was immers gebleken dat de dader reeds een bijzonder kleurrijk verleden had waarin zowel politie als Openbaar Ministerie zware steken hadden laten vallen. De dader was geen onbekende bij justitie. In 2012 was hij al eens veroordeeld voor wapenbezit. De straf die hij in eerste aanleg had gekregen – tien maanden gevangenis waarvan vier maanden voorwaardelijk – had hij uitgezeten, maar in hoger beroep werd die straf verzwaaard. Het Gerechtshof Den Haag veroordeelde hem op 25 september 2012 tot een gevangenisstraf van drie jaar en vaardigde een bevel tot onmiddellijke gevangenneming uit.¹¹ Hij werd daarna echter nooit in hechtenis genomen. In de loop der jaren heeft hij zich daarom meermaals zelf gemeld bij de politie, maar die heeft hem telkens weer naar huis gestuurd. Ook was bij Van U. – anders dan de regels voorschrijven – nooit DNA-materiaal afgenomen. Of dit alles ook betekent dat de moord op Els Borst voorkomen had kunnen worden, zoals zijn advocate suggereerde, is onduidelijk, maar die op Loïs in elk geval wel. Als haar broers DNA in 2012 wel was afgenomen was de politie

hem meteen na de moord op Borst op het spoor gekomen. Dat het Openbaar Ministerie naar aanleiding hiervan een bijzondere ondercommissie instelde, de zogenoemde commissie Hoekstra, verbaast dan ook niet.¹²

‘Een dame die wat voorstelde’

De moord op Els Borst is een van de meest opzienbarende misdrijven in Nederland van de laatste jaren en is door de Nederlandse bevolking massaal met afgrijzen ontvangen. Wekenlang volgden de media de verwickelingen in het onderzoek op de voet, enkele duizenden mensen betuigden hun medeleven via een online condoleanceregister en in vrijwel alle kranten en tijdschriften verschenen in memoriams of interviews met bekenden. Bij een herdenkingsbijeenkomst in de Domkerk in Utrecht namen enkele honderden mensen afscheid. De herinneringen aan Borst tierden welig en daaruit rees het beeld op van een oprechte en wijze dame die tot aan haar dood met tomeloze energie, humor en waardigheid had gewerkt aan datgene waar zij in geloofde.

Bewondering staat bij de meeste van deze herinneringen voorop. Collega-politici spraken van ‘een bijzondere vrouw met grote verdiensten voor de samenleving’ of ‘een bijzondere politica.’¹³ Partijgenoten noemden haar ‘een fantastische minister en vicepremier’, een ‘lieve wijze vrouw’, of zelfs ‘een monument van een vrouw.’¹⁴ Thom de Graaf bijvoorbeeld omschreef haar als ‘mild, aimabel en wijs, maar ook resoluut, scherp en ongeduldig.’¹⁵ In de kranten werden deze omschrijvingen herhaald, en eigen karakteriseringingen werden er nog aan toegevoegd. ‘Grensverleggend op alle terreinen van zorg’, schreef *de Volkskrant* bijvoorbeeld en in het *NRC Handelsblad* werd ze instemmend omschreven als ‘rustig, pragmatisch, niet van de politieke spelletjes.’¹⁶ Zelfs het *Reformatorisch Dagblad* kopte bewonderend: ‘Bescheiden en toch beslist.’¹⁷

De redenen voor al deze bewondering liepen uiteen. Een eerste reden was de appreciatie voor haar wapenfeiten als minister op medisch-ethisch gebied, zoals de regeling voor medisch-wetenschappelijk onderzoek met mensen, de orgaandonatie en vooral de totstandkoming van de euthanasiewetgeving. Deze laatste wet, waarin bepaald werd dat hulp bij levensbeëindiging niet langer strafbaar was zolang bepaalde zorgvuldigheidseisen gerespecteerd bleven, was ongetwijfeld Borsts bekendste wapenfeit. Daar werd ze vaak mee vereenzelvigd. ‘Dankzij haar is in onze wetgeving geregeld dat een menswaardig levenseinde mogelijk is,’ schreef Frans Timmermans – op dat

moment Tweede Kamerlid voor de PvdA – daarover op Facebook, min of meer onmiddellijk na de bekendmaking van Borsts overlijden.¹⁸ *NRC Handelsblad* kopte een dag later: ‘Ze zal herinnerd worden als de minister die in 2001 de eerste euthanasiewet ter wereld mogelijk maakte.’¹⁹

Toen de politie enkele dagen na de vondst van haar lichaam bevestigde dat de doodsoorzaak een misdrijf betrof, kregen de bewonderende uitlatingen voor haar inzet op euthanasiegebied een meer wrange bijklank. De anonieme ‘Vroegindewei’ verwoordde het in het condoleanceregister als volgt: ‘Woorden schieten te kort, als je je bedenkt hoe Els Borst heeft gestreden om zieke mensen waardig te mogen laten heengaan en ze nu zelf op zo’n onwaardige manier uit het leven werd weggenomen.’²⁰

Een tweede terugkerend thema bij de herdenkingsportretten is dat van de ‘menschelijkheid’. Velen was het opgevallen hoe Borst als een minister de wereld van de politiek een menselijk gezicht had gegeven. Vooral in het digitale condoleanceregister komt dit naar voren. ‘Een aimabel politica’, ‘een warme persoonlijkheid’, ‘bijzonder zachtmoedige vrouw’ of ‘een bijzonder integere politica met het hart op de juiste plaats’, het zijn maar enkele van de omschrijvingen waarmee Borst door de Nederlandse bevolking werd omschreven.²¹ In het spoor daarvan maakten ook verscheidene patiëntenorganisaties voor wie Borst in het verleden een en ander had betekend hun dankbetuigingen openbaar. De Stichting HIV Monitoring bijvoorbeeld bracht ‘haar persoonlijke inzet als minister voor het in Nederland vroegtijdig beschikbaar maken van hiv-protease remmers’ in herinnering.²² Het inloophuis Haaglanden op zijn beurt, een ontmoetingsplek voor kankerpatiënten en hun naasten, roemde Borst voor haar ‘enorme impuls’ aan de belangenbehartiging voor kankerpatiënten en de Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levens einde (NVVE) dankte Borst voor haar ‘betrokkenheid bij “de goede dood”’.²³

Anderen bewonderden Borst vanuit een meer feministisch perspectief. Hier was een vrouw, geboren in de jaren dertig van de vorige eeuw, die zich had weten te onderscheiden in een mannenwereld. Kortom: ‘een sieraad voor de vrouwenbeweging’.²⁴ Borsts professionele loopbaan lijkt inderdaad een succesverhaal zoals de voortreksters van de tweede feministische golf het graag zagen. Als eerste vrouw in Nederland was ze medisch directeur van een academisch ziekenhuis, en hoewel vrouwelijke ministers sinds de jaren zeventig geen uitzondering meer zijn, was ze in 1998 wel de eerste vrouwelijke informateur. Bovendien was ze bij de verkiezingen van dat jaar de enige vrouwelijke lijsttrekker en werd ze in Paars II samen met Annemarie Jorritsma de eerste vrouwelijke vicepremier. Na haar politieke loopbaan

werd ze – als tweede vrouw – nog minister van staat en in 2012 mocht ze de Aletta Jacobsprijs in ontvangst nemen.

Bij haar D66-collega's lijkt vooral haar optreden als lijsttrekker bewondering te hebben ge oogst. D66 verloor in 1998 weliswaar behoorlijk wat zetels, maar toen Borst werd aangewezen als lijsttrekker – nadat Hans van Mierlo had aangegeven dat het voor hem genoeg was geweest – stond de partij er in de peilingen nog veel slechter voor. Lijsttrekker Borst had het tij dus weten te keren, maar vooral: ze had stand weten te houden tussen de grote stemmentrekkers Wim Kok (PvdA) en Frits Bolkestein (VVD). Daarbij maakte ze juist ook gebruik van haar vrouw-zijn. Iconisch was de uitspraak waarmee ze zich distantieerde van de manier waarop Kok en Bolkestein tegen elkaar opboksten. 'Het zijn net twee mannen die een wedstrijd doen wie ideologisch het verst kan plassen,' sprak Borst op een campagnebijeenkomst in Nijmegen, en daar leek zij zich als vrouw toch boven te stellen.²⁵

Of dit alles ook werkelijk betekent dat Borst zich feminist voelde, zich als dusdanig opstelde, of de vrouwenzaak een bijzonder warm hart toe droeg, is daarmee nog niet gezegd. Maar anderen zagen in haar op dit gebied in elk geval wel een voorbeeld. Ook was het voldoende om de historisch-sociologe en overtuigd feminist Jolande Withuis in 1998 te verleiden tot een stemadvies voor Borst. Withuis zag het als een 'democratisch-feministisch belang van de eerste orde' dat het CDA nooit meer zou regeren en alleen een stem voor D66 kon dat garanderen.²⁶ 'Kies de minister-president. Kies Els Borst,' eindigde ze haar column in *Opzij* ferm.

Dat Borst als minister – vooral vanwege de euthanasiewetgeving – ook heel wat mensen tegen zich in het harnas heeft gejaagd, werd in de nasleep van haar overlijden ook weer in herinnering geroepen. Nog in diezelfde week van Borsts overlijden noemde een dominee uit Montfoort, A.T. van Andel, haar in het lokale blaadje van de Hersteld Hervormde Gemeente een 'engel des doods'. Het was volgens hem 'geen toeval' dat zij 'geen natuurlijke dood stierf': 'God laat niet met Zich spotten.'²⁷ 'Een mens kan niet ongestraft doen en laten wat ze wil,' voegde hij er voor de camera van RTV Utrecht nog aan toe.²⁸

Reacties als deze zijn een uitzondering en dominee Van Andel werd al snel door zijn eigen kerk tot de orde geroepen. Maar het is duidelijk dat Borst bij de gelovige gemeenschappen in Nederland niet altijd een graag geziene figuur was. 'Minister Borst van Volksgezondheid sympathiek, maar erg ruimdenkend,' kopte het *Reformatisch Dagblad* al in 1995, en dat was niet bedoeld als aanbeveling.²⁹ Terugkijkend op de nalatenschap van Borst sprak de oud-fractie leider van de ChristenUnie, Leen van Dijke, dan ook niet over

Borsts verwezenlijkingen, maar over ‘wat zij heeft áangericht.’³⁰ Oud-SGP-leider Bas van der Vlies op zijn beurt vatte het als volgt samen: ‘Tussen ons en haar lag een onoverbrugbare kloof.’³¹ Desalniettemin wisten beiden oud-politici Borst ook te waarderen. Hoe anders ze over sommige zaken ook dachten, Borst benaderde hen altijd met respect. Haar oprechte omgangsvorm en vooral haar inhoudelijke deskundigheid hadden ook op hen indruk gemaakt. ‘Als je haar ontmoette, kwam je een dame tegen die wat voorstelde,’ moest Van Dijke toegeven.

Biografie

Over deze ‘dame die wat voorstelde’ gaat dit boek. Els Borst-Eilers, het meisje uit de Amsterdamse middenklasse dat het wist te schoppen tot minister van staat. Zoals gebruikelijk in een biografie zal hierbij een chronologisch perspectief worden gehanteerd. We volgen Els Eilers van haar kinderjaren tot haar status van gerespecteerde oude dame, die op haar 78e nog borstkanker wist te overleven en vervolgens weer doorging. Een heel scala aan aspecten uit haar leven zal worden onderzocht: familie, huwelijk, carrière, vriendschappen, hobby’s, interesses, overtuigingen, dromen, engagement, et cetera. Maar bij de behandeling daarvan worden wel keuzen gemaakt. De focus ligt op Borsts werkzame leven, eerst in de gezondheidszorg en later in de politiek, en het zwaartepunt van het boek ligt bij haar ministerschap, dat duurde van 1994 tot 2002.

Het belangrijkste sociale domein in het (professionele) leven van Els Borst-Eilers was dat van de gezondheidszorg. In de loop van Borsts leven hebben zich daarin enorme ontwikkelingen voorgedaan. Artsen zijn vandaag de dag niet langer de alwetende paternalistische verantwoordelijken aan het ziekbed zoals we die in de vijftiger jaren zagen. Door toenemende medische specialisatie is de zorg zeer versnipperd geraakt en worden patiënten steeds vaker van de ene arts naar de andere doorverwezen – met alle gevolgen van dien, financieel en anderszins. Om de uitgaven in de zorg in de hand te houden, hebben de overheid en de verzekeringsmaatschappijen zich sinds de jaren tachtig bovendien een steeds prominentere plaats toegeëigend in het besluitvormingsproces over medische behandelingen. En ook patiënten laten zich niet langer zonder meer leiden door medische experts. Zij hebben zich inmiddels verenigd in professionele lobby- en hulporganisaties die hun stempel proberen te drukken op de organisatie en de inhoud van de zorg.

In de loop van haar leven heeft Borst binnen de gezondheidszorg een divers scala aan posities ingenomen. Zo was zij in de jaren vijftig medisch student, in de jaren zestig, zeventig en tachtig achtereenvolgens laboratoriuonderzoeker en medisch bestuurder, eerst van de Utrechtse Bloedbank, later van het hele Academisch Ziekenhuis Utrecht (AZU), een van de grootste ziekenhuizen van Nederland van die tijd. Vervolgens werd zij vicevoorzitter van de Gezondheidsraad – en daarmee topadviseur voor de regering –, hoogleraar op het gebied van het medisch onderzoek en ten slotte minister van Volksgezondheid. En alsof dat nog niet genoeg was, ontwikkelde ze zich na haar ministerschap tot drijvende kracht achter de ontwikkeling van de patiëntenorganisaties en werd ze voorzitter van de Nederlandse Federatie van Kankerpatiëntenorganisaties (NFK).

Praktiserend arts – in de zin van een arts die eigen patiënten behandelt – was Borst niet, maar daarbuiten nam ze in de loop van haar carrière zo ongeveer elke denkbare positie in de gezondheidszorg in: student, docent, onderzoeker, adviseur, manager, politiek verantwoordelijke, patiënt en vertegenwoordiger van patiënten. Vanuit elk van deze posities keek Els Borst-Eilers naar de Nederlandse gezondheidszorg en in elk van deze posities vroeg zij zich af op welke manier ze aan de werking en de verbetering ervan kon bijdragen. Dit biedt de mogelijkheid om in deze biografie – aan de hand van het leven van Els Borst-Eilers – een blik te werpen op de ontwikkelingen in de Nederlandse gezondheidszorg in de tweede helft van de twintigste en het begin van de eenentwintigste eeuw. Borsts loopbaan fungeert dan als het ware als een venster van waaruit we deze historische ontwikkelingen kunnen aanschouwen, analyseren en begrijpen.

Jong in Amsterdam

Haar zeventiende verjaardag, op 22 maart 1949, vierde Els Eilers niet thuis in Amsterdam maar in Cheltenham, een stad in het zuidwesten van Engeland. Ze verbleef daar een maand lang bij het gezin Crow in het kader van het World Forum of Youth. Dit forum werd georganiseerd door de *Daily Mail* en de Council for Education in World Citizenship, een afdeling van de Verenigde Naties. Het bracht in totaal 26 jongeren uit 13 verschillende landen bij elkaar in Groot-Brittannië. Twee maanden lang logeerden zij bij gastgezinnen, liepen ze mee op Britse scholen, hielden ze daar voordrachten en namen ze over het hele land deel aan jongerenconferenties. Door middel van ontmoeting en gesprek hoopte de organisatie met deze jongeren ‘a nucleus of enlightenment, friendship and understanding’ tot stand te brengen die de toekomst van deze ‘war-menaced, suspicion-ridden world’ moest helpen verlichten.¹ De Tweede Wereldoorlog lag nog vers in het geheugen en de deelnemers golden als ‘ambassadors of peace’. Een van die ambassadeurs was Els, al getuigde ze zelf wel van enige scepsis over de hele onderneming: ‘We kunnen hier makkelijk vrede krijgen’, parafraseert ze een Franse deelneemster instemmend in haar dagboek, ‘maar Duitsland en Rusland zijn er *niet*’.²

Toch wist de opzet haar gaandeweg te bekoren. Met name de congressen waar ze met andere Forum-deelnemers samenkwam en discussieerde, vond ze inspirerend: ‘zo’n “conference” schud je weer eens wakker’, noteerde ze op 26 maart in haar dagboek.³ Dat weekend had ze, samen met deelnemers uit Denemarken, Zweden, Polen en de Verenigde Staten, en met een hele groep lokale jongeren geluisterd, gesproken en nagedacht over de werking van de verschillende onderdelen van de VN. Zelf had ze ook een korte toespraak gehouden en allerlei vragen beantwoord over Nederland. Het meest opmerkelijke vond ze de interesses die dergelijke bijeenkomsten bij haar wisten aan te wakkeren. Ze vergroten je belangstelling, reflecteerde ze ietwat verbaasd; niet alleen voor de VN zelf, maar ook voor ‘politiek en economie

en al die andere dingen waar ik zo gruwelijk de pest aan heb, omdat ze zo volkomen alle “touch of beauty” missen.⁴ Of die belangstelling ook blijvend was, daar twijfelde ze aan: ‘Ik weet hoe ik weer collapsen zal, weer de krant zal vergeten en romannetjes [zal] lezen.’⁵

Veel politieke ambitie had de 17-jarige Els Eilers tot nu toe niet getoond, maar haar twee maanden in Groot-Brittannië en haar deelname aan het forum hadden haar wel duidelijk gemaakt dat het leven meer te bieden had dan ze als jong meisje uit de Amsterdamse Rivierenbuurt had vermoed. Ze vond zichzelf ‘absoluut veranderd’, en dat is niet verwonderlijk. Het forum viel in niets te vergelijken met wat ze tot dan had meegemaakt.

Het gezin Eilers-Dorfmeijer

Haar hele jeugd woonde Els in de Amsterdamse Rivierenbuurt, op dat moment een nieuw aangelegde nette wijk voor de middenklasse ten zuiden van De Pijp. Aanvankelijk woonde het gezin in de Scheldestraat, later in de Uiterwaardenstraat, op nummer 332, driehoog. Els’ vader, Dirk Michel (Dick) Eilers, geboren in 1890, stamde uit een geslacht van Amsterdamse koetsiers.⁶ Hijzelf koos voor een administratieve loopbaan en ging op zijn veertiende aan de slag bij het handelskantoor Herm. Rosenthal. Uit alle getuigenissen komt Dick naar voren als een intelligente en rustige man en het leven als jonge kantoorbediende leek hem goed te passen.⁷ Toch moest hij in 1912, toen hij ernstig ziek werd, ontslag nemen. Naar alle waarschijnlijkheid had hij tuberculose opgelopen en voor zijn herstel vertrok hij voor onbepaalde tijd naar een sanatorium in Hilversum. In 1915 was hij weer terug in Amsterdam. Dat jaar ging Dick aan het werk bij de matrassenfabriek Hugo Grothoff B.V. Opnieuw begon hij als kantoorbediende, maar gaandeweg werkte hij zich – mede door het behalen van een diploma boekhouden – binnen het bedrijf op. Uiteindelijk werd hij er procuratiehouder, oftewel adjunct-directeur. Bij zijn 40-jarig werkjubileum kreeg hij van zijn werknemers de eretitel van ‘geestelijk vader van de firma Grothoff’, en in 1965 nam hij na vijftig dienstjaren afscheid van het bedrijf.⁸ Dick was toen 75 jaar oud. Els’ moeder, Eskelina Anderina (Lien) Dorfmeijer, was huisvrouw. Geboren in 1899 was zij negen jaar jonger dan haar echtgenoot en anders dan hij kwam zij uit een groot gezin. Waar Dick slechts één zus had, had Lien er drie, en ook nog twee broers. De Dorfmeijers lijken vooral ondernemers en winkeliers geweest te zijn en velen van hen woonden in Amsterdam.⁹

Lien en Dick huwden op 27 september 1928 en kregen op 22 maart 1932 hun eerste en enige kind, Else Eilers. Else werd vernoemd naar Else Mauhs, een van de bekendste toneelactrices uit die tijd en ging door het leven als Els. Dat zij steeds enig kind gebleven is, lijkt een bewuste beslissing geweest te zijn. Lien was 33 toen Els werd geboren. Daarmee was zij geen jonge moeder, maar op die leeftijd hadden zeker nog kinderen kunnen volgen, en voor medische problemen zijn geen aanwijzingen. De reden lijkt dan ook eerder van financiële aard geweest te zijn. In 1932 bevond Nederland zich, net als de rest van de wereld, in een enorme economische crisis. Aanleiding hiervan was de beurskrach van 1929. Op 24 oktober van dat jaar daalden de aandelenkoersen op de beurs van Wall Street fors en in de paniek die daarop volgde, stortten ze helemaal in elkaar. Overal ter wereld leidde dit tot faillissementen van banken en een algehele ontwrichting van de economie. Massale werkloosheid was het gevolg, ook in Nederland. In Amsterdam liep de werkloosheid in de jaren die daarop volgden op tot bijna 20 procent van de beroepsbevolking.¹⁰ Het gezin Eilers zal hier, door Dicks stabiele baan, slechts minimaal onder geleden hebben, maar dat de toekomst lang niet altijd zeker is, was ook hun wel duidelijk. Bovendien wilde Dick zijn eventuele kinderen een zo goed mogelijke uitgangspositie in het leven meegeven door hen te laten studeren. Zelf had hij daartoe nooit de kans gehad. Dick was slechthorend en daardoor op school steevast voor dom versleten.¹¹ Ontevreden over zijn eigen gebrek aan opleiding volgde hij op latere leeftijd allerlei aanvullende opleidingen en zou hij zijn leven lang heel veel lezen. Romans las hij zo veel mogelijk in de oorspronkelijke taal. Daarnaast trokken met name filosofische werken zijn aandacht, waarin hij dan voortdurend aantekeningen maakte.¹² Studeren kostte echter nogal wat, en ergens moet Dick tot de conclusie gekomen zijn dat zijn financiële draagkracht meerdere kinderen niet toeliet. Dat deze redenering ook standhield toen het eerste kind een meisje bleek te zijn, gaf in die periode blijk van een progressieve mentaliteit.

Het gezin Eilers was klein, maar toch was het vaak druk in dat bovenhuis. Haar moeder, zo memoreerde Els later, was iemand bij wie zieke of zielige familieleden altijd terechtkonden.¹³ Els' nicht en neef, Hanny Dorfmeijer en Piet Ligtenstein, omschrijven hun 'tante Lien' als een nogal gezette, uitermate hartelijke, vrolijke en praktische vrouw: 'het toppunt van gezelligheid en behulpzaamheid'.¹⁴ Het gezin Eilers had dan ook vaak extra huisgenoten. Toen Els geboren werd, woonden haar grootouders van moederszijde al bij hen in. Opa Dorfmeijer overleed in 1934 – Els was toen twee jaar oud – maar oma Dorfmeijer was voor haar een vanzelfsprekend deel van het gezin. Zij

zou in 1943 overlijden. In de jaren na de oorlog kwamen er andere huisgenoten: tante Marietje, Liens jongste zus die als ongehuwde vrouw en ex-NSB-lid nergens anders terecht kon, en nichtje Corrie, een meisje dat een jaar ouder was dan Els en dat de oorlog in Nederlands-Indië had doorgebracht in het Japanse interneringskamp Brastagi. Haar vader, oom Bob, was een broer van Lien. Met zijn gezin had hij jaren in Indië gewoond, maar toen zijn echtgenote in mei 1946 een einde aan haar leven maakte, bracht hij zijn vijf kinderen weer naar Nederland. De jongste twee werden opgevangen door hun familie van moederszijde, de oudste drie werden tijdelijk verspreid over de familie Dorfmeijer.¹⁵ Corrie woonde ruim een jaar bij het gezin Eilers.

Naast de vaste logés en het hondje Imja waren er ook de frequente gasten. Zeker op zondagmiddag was het er een zoete inval. Dicks enige zus, die ook Corrie heette en die zelf geen kinderen had, kwam op zondag meestal langs, en dan waren er nog alle broers en zussen van Lien. Niet iedereen kwam even regelmatig op bezoek, maar over het algemeen waren de contacten tussen de zes kinderen Dorfmeijer behoorlijk hecht. Vooral met het gezin van Liens jongere broer Han bracht de familie Eilers veel tijd door. Net als Lien woonde Han in de Rivierenbuurt. Hij had één dochter: de eerdergenoemde Hanny, die een jaar jonger was dan Els. Toen Els in 1994 minister werd, herinnerde Hanny haar in een brief ietwat nostalgisch aan die oude woonkamer in de Uiterwaardenstraat: ‘in de erker de stoel met je vader met plank met daarop een boek, linaal en potlood [...], de stoel met tante Marietje met sigaret, ’s zondags tante Corrie met breiwerk, dan je moeder met de *Libelle*, in de keuken het petroleumstelletje en dan vroeger nog tante Rie Dorfmeijer en de keffende Imja!’¹⁶

Els zelf ging intussen naar de Dongeschool, een openbare basisschool midden in de Rivierenbuurt. Ze leerde makkelijk en speelde in haar vrije tijd met haar nichtjes Hanny en Nora en met buurtkinderen op straat of in de velden en zandvlakten die Amsterdam op dat moment nog omringden. Zelf heeft ze in interviews aangegeven als kind vaak behoorlijk driftig te zijn geweest – tot en met een biefstuk die met kracht tegen de muur werd gegooid¹⁷ –, maar Hanny kan zich dat niet herinneren. In haar herinnering was Els toch vooral een evenwichtig kind; een beetje verlegen, zeker niet uitbundig, maar doorgaans wel vrolijk.¹⁸ Hun neef Piet Ligtenstein, die dertien jaar ouder was en in die tijd in Haarlem woonde, herinnert zich Els daarnaast ook als een koppig kind dat het liefst haar eigen weg zocht.¹⁹ Ze liet zich niet graag beperken, ook niet door de toenmalige vanzelfsprekende genderpatronen. Zo was ze jaren later nog steeds verontwaardigd dat ze bij

het spelen op straat geen generaal mocht zijn omdat ze een meisje was, en veranderde ze haar meisjesfiets weleens in een jongensmodel door tussen stuur en zadel een touwtje te spannen. Als een echte jongen zwiepte ze bij het op- en afstappen haar been dan over het zadel.²⁰ ‘Die Elsje toch,’ reageerde moeder Lien dan een beetje verwonderd.²¹ Vooral met haar oma Dorfmeijer raakte Els nogal eens in conflict. Dat haar moeder aanwijzingen gaf over hoe ze zich moest gedragen was één ding, maar dat haar inwonende oma zich ook met haar opvoeding bemoeide zinde haar vaak niet.²² Toch ging ze als kind in wezen zorgeloos door het leven.

De tijd van de bezetting

Dit zonnige jeugdverhaal werd ruw verstoord door de Tweede Wereldoorlog. Net als enkele decennia eerder, toen oplopende spanningen tot de Eerste Wereldoorlog hadden geleid, hoopte Nederland ook deze keer neutraal te blijven. Hitler besliste echter anders. In de nacht van 9 op 10 mei 1940 liet hij invasietroepen te voet, te paard, in tanks, in pantsertreinen en per vliegtuig de grens over trekken. De Duitse opmars ging opmerkelijk snel en al op 15 mei capituleerde het Nederlandse leger. Nabij Amsterdam werd het vliegveld van Schiphol gebombardeerd en ook aan de Amsterdamse haven werd gevochten. Amsterdam zelf bleef in die meidagen grotendeels ongeschonden, maar gedurende de bezetting zouden Britse piloten nog geregeld bommen laten vallen boven de stad. Ook in de Rivierenbuurt werden heel wat huizen verwoest.²³ Els lag in bed in de Uiterwaardenstraat en hoorde het onheilspellende fluiten van de neervallende bommen. De schrik zat er daarmee goed in, maar in haar dagelijkse leven veranderde in die beginfase van de oorlog nog relatief weinig. Van haar ouders kreeg ze op het hart gedrukt om zich tegen al die bewapende soldaten die plots het straatbeeld domineerden toch vooral maar beleefd te gedragen. Verder bleef ze gewoon naar school gaan, met vriendinnen spelen, en op vrijdagavond deed ze – in de functie van ‘sjabbesgoj’ – zoals gebruikelijk het licht aan bij haar Joodse onderburen, het jonge echtpaar Barends.²⁴ Gaandeweg echter veranderde de wereld om haar heen. In de Rivierenbuurt woonden veel Joden en zij kregen al snel te maken met allerlei Duitse maatregelen. De eersten daarvan – zoals het verbod voor Joden om te werken bij de luchtbeschermingsdienst of het verbod op Joodse kranten – zullen Els zijn ontgaan, maar toen haar juf, de Joodse juffrouw Frank, eind november 1940 plots niet meer verscheen omdat toen alle Joodse ambtenaren werden geschorst (en later ontslagen)

merkte zij dat wel. En toen het bij het begin van het schooljaar 1941-1942 Joodse kinderen verboden werd om openbare scholen te bezoeken, was Els' klas plots gehalveerd! 'Later zijn velen van hen weggevoerd,' vertelde zij in 2000 aan de toenmalige kinderen van haar oude Dongeschool. 'Het grootste deel van mijn klas is uitgemoord. Driekwart is als kind gestorven.'²⁵

Nadat Els Borst-Eilers als minister tijdens de Nationale Herdenking op 4 mei 1997 op de Dam voor een publiek van duizenden mensen voor het eerst in het openbaar sprak over haar persoonlijke oorlogsherinneringen heeft ze deze in verschillende media en voor heel divers publiek nog vaak herhaald. Ze sprak hierover bij herdenkingsbijeenkomsten, in interviews en in televisiereportages.²⁶ 'De herinneringen aan die tijd moeten zo lang mogelijk blijven bestaan,' getuigde Borst en om dat te bewerkstelligen trad zij in 2003, na haar ministerschap, toe tot het Nationaal Comité 4 en 5 mei.²⁷

Centraal in de persoonlijke herinneringen van Els Borst-Eilers stonden het lot van haar Joodse onderburen en de executie van een groep gevangenen uit het Huis van Bewaring op 12 maart 1945 aan het Eerste Weteringplantsoen. De eersten werden op 6 augustus 1942 tijdens een razzia uit hun huis gehaald door de Grüne Polizei en afgevoerd in een vrachtwagen die een eind verderop klaarstond. 'Ik keek met mijn ouders langs de trap naar beneden en we zagen het gebeuren,' aldus Borst.²⁸ 'Die zien we nooit meer terug,' sprak haar vader en in haar herinnering was het de eerste keer dat ze hem zag huilen.

De tweede gebeurtenis maakte niet minder indruk. Inmiddels twaalf jaar oud had Els de lagere school afgerond en begon zij op 29 augustus 1944 in de eerste klas van het Barlaeus Gymnasium. Dat ging overigens niet zonder slag of stoot. De hoofdmeester van de school moest eraan te pas komen om Els' vader ervan te overtuigen dat zijn dochter echt thuishoorde op het gymnasium. Zelf had Dick de hbs voor ogen gehad. Het Barlaeus Gymnasium in Amsterdam ligt aan het Leidseplein en dat betekende voor Els een dagelijkse tocht heen en weer van ruim drie kilometer. De meeste fietsen waren door de bezetter al lang in beslag genomen, maar een stepje had Els nog wel. Dagelijks stepte ze langs de Weteringschans tot ze daar ter hoogte van het Eerste Weteringplantsoen op die bewuste 12e maart door een Duitse soldaat werd tegengehouden. Als represaille voor het doodschieten van een Duitse ss'er door twee verzetsmannen werden daar die ochtend dertig Nederlandse gevangenen geëxecuteerd. Samen met andere toevallige voorbijgangers werd Els gedwongen toe te kijken. Tegen de expliciete instructie in hield ze haar ogen dicht.²⁹ 'Toen ik weer keek, lagen ze daar,' vertelde ze later. Ze kon er dagenlang niet over praten. Lijkbleek kwam ze die dag de klas binnen.³⁰